

5.Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Mekânların Toplumsal Hafıza Açısından İncelenmesi

Melis Dila Ungan¹

Özet

Bu çalışmada toplumsal hafızanın taşıyıcısı olan mekânların 2018 ve 2024 öğretim programlarına göre ders kitaplarına yansımaları incelenmiştir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi kullanılmıştır. Araştırmada analize tabi tutulan kaynaklar ise 2018 yılı sosyal bilgiler öğretim programına göre hazırlanmış 2021 yılında basılmış sosyal bilgiler 5. sınıf ders kitabı ve 2024 yılı maarif modeli sosyal bilgiler öğretim programına göre hazırlanan 2024 yılında basılmış 5. sınıf ders kitabıdır. Ders kitapları toplumsal hafıza kategorileri şablonuna göre içerik analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda toplumsal hafızanın gelecek nesillere aktarılmasında öğretim programı aracılığıyla ders kitaplarına görevler yüklendiği ve öğretim programlarındaki değişikliklerin ders kitaplarını da etkilediği ve toplumsal hafızanın aktarıcı bir unsuru olan mekânların sayılarının ders kitaplarında farklılaştığı gözlemlenmiştir.

1. Giriş

Toplumların veya toplulukların birlikteliklerini ve bütünlüklerini ya da devamlılıklarını sağlayabilmek için ortak bir hafıza kültürlerine sahip olması gerekliliğinin ilk çağ medeniyetlerden günümüze ulaşan eserlerde bile gerekliliğini görülmektedir. Toplumlar varlıklarının devamlılığını toplumsal hafızalarını gelecek nesillere aktarmada görmüşlerdir. Kolektif hafıza, toplumda olan kültürel, sosyal, iktisadi ve politik yaşanan hemen her şeyin sonraki kuşaklara iletilmesini sağlayan bir bağ, bir köprü gibidir. (Temizkan, 2024). Toplumlar kendi içlerindeki ilişkiler ve farklı topluluklarla girmiş olduğu etkileşimler de toplumsal hafızanın şekillenmesinde önemli bir rol

1 ungandila52@gmail.com, ORCID: 0009-0000-7957-8718

oynamaktadır. Çok uluslu devlet yapısından ulus devletlere geçiş sürecinde üç farklı şekilde kolektif kimlikler oluşmuştur bunlar dinsel, etnik ve kültürel kimliklerdir (Vatandaş , 2021). Ulus devletlerin oluşmasıyla birlikte toplumsal hafıza aktarımının gelecek nesillere aktarılması rolü de eğitim kurumları aracılığıyla sosyal bilgiler dersine verilmiştir. Sosyal bilgiler dersi de farklı sosyal bilim disiplinlerinden oluşan içeriği sayesinde toplumsal hafızanın gelecek nesillere aktarılmasında oldukça önemli bir müfredata sahiptir. Sosyal bilgiler öğretim programları ve bu programlara göre hazırlanan ders kitapları da toplumsal hafızanın nasıl aktarılacağı konusunda bize yol göstermektedirler.

2. Hafıza ve Toplumsal Hafıza

Hafıza kavramı üzerine birçok disiplin bağlamında tanımlar yapılmıştır. Psikoloji bağlamında bir tanım olarak hafıza yeni bilgiyi öğrenmeye ve olabildiğince uzun bir süre saklamaya ve ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkarmayı sağlayan zihinsel ve psişik süreçlerin tamamıdır (Saime, 2014). Sosyolojik bir bağlamda ise hafızayı deneyim, algı, duyum gibi kavramlarla anlamayı dinamik tutabilme hacmi şeklinde genel bir çerçeve çizilmiştir (Assmann J. , 2015).

Toplumların veya toplulukların ortak bir kimlik oluşturmalarının temelinde toplumsal hafıza yatmaktadır. Gündelik hayatın durağan bir yapıda olmayışı ve hayatın sürekliliği şeklinde ifade edebileceğimiz özelliği toplumsal hafızanın oluşmasına zemin oluşturma da süreklilik arz etmektedir (Karaarslan, 2014). Yani toplumların ortak değerler, inançlar veya yaşantılar havuzu oluşturmaları toplumsal hafıza olarak adlandırılabilir (Temizkan & Çakır, 2024).

1920'li yıllarda toplumsal hafıza kavramını ilk kez kullanan Maurice Halbwachs, hafızanın toplumsal bir olgu olduğunu belirterek hafıza kavramını toplumsallık sınırları içerisinde ele alınmıştır. Halbwachs'ın toplumsal hafıza ve bireysel hafıza ilişkisine göre toplumsal hafıza ile bireysel hafıza arasındaki ilişki de göz ardı edilemez. Toplumsal hafızadan bağımsız bir bireysel hafızanın olmayacağını ileri sürerek, bireylerin hatıralarını koruyup muhafaza edilmesiyle toplumların hatıralarının korunup muhafaza edilmesi arasında fark bulunmadığını ileri sürmektedir (Halbwachs M. , 1992). Birey, grup ve topluluk belleği aracılığıyla var olur. Kendisi başlangıç olan kişi ve gruplar, kültürün sıfır noktasıdır. Belleksiz bir kişi ya da bir toplum tarihsiz ve de kimliksiz bir varlık halini alır (Bilgin, 2007).

2.1. Mekân ve Hafıza Mekânları

İlk çağlardan günümüze kadar insanlar yapılar inşa etmişlerdir. İnşa edilen bu yapılar bazen küçük bir evken bazen çok görkemli cami olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılar insanlar aracılığıyla mekân özelliklerine sahip olurlar. Mekanlara ait mekânsal kurgular toplumsal hafızayı besler (Dural Tasouji, 2013). Bu sayede toplumsal hafızada hatırlanacak izler bırakarak yerel bağlılık merkezi haline gelir. Mekanlar topluma ait olanın, kültürel zihnin ve dünyayı algılayışı şekillendiren ve dönüştüren bir gerçeklik olarak kendilerini gösterirler (Aytaç, 2013). İnsan bir zamanda veya mekânda belirli kurallarla gelecek nesillere hafızasını kültürünü ve geleneklerini mirasa bırakır (Eryılmaz, 2022). Mekânlar bir nevi hafıza olarak işlevi görerek bireyselliğin ve kimliğin korunmasını temin eder. Böylece kültürel, tarihsel ve toplumsal birikimin, mirasın aktarıcısı olurlar. Mekânlar geçmişin izlerini korurken şimdiyi belirleme ve geleceğe yön verme misyonuna sahiptir (Çıvgın, 2022). Yani toplumsal hafıza ve mekân arasında kuvvetli ve zorunlu bir ilişki vardır. Sonuç olarak toplumsal hafıza barındığı mekânın kalıplarını benimser ve kendinden mekâna bir şeyler katarak var olan mekânı şekillendirir. Kısacası hafızanın mekanla ayrılmaz bir ilişkisi olduğu görülmektedir (Karaarslan, 2014). Toplumsal hafızayı taşıyan her anıt gelecek nesilleri gerçek bir hakikate olmasa bile ahlaki bir öğretiye bağlayan bir tür yeniden yaratımdır (Allen, 2009).

2.2. Sosyal Bilgiler Dersi Aracılığıyla Toplumsal Hafıza Oluşumu

Sosyal bilgiler dersi, tarihi ve toplumsal içeriklere sahip olduğu için toplumsal hafızanın gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir taşıyıcı unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğretim programları ise hafıza kavramını kökleri geleneklerimiz ve geçmişin içinde gövdesi ve dalları bu köklerden beslenerek bugünüme ve geleceğe uzanmaktadır (MEB, 2018). 2024 yılında yayınlanan sosyal bilgiler öğretim programı kişilerin hem hayatı hem de yaşadığı çevre ve toplumla ilişkisini geçmişten günümüze değişim ve süreklilik bağlamında ele alır (MEB, 2024). 2018 ve 2024 öğretim programlarının her ikisinde de ortak olarak geçmişimizin gelecek nesillere aktararak geleceğimizi şekillendirdiği üzerine vurgu yapılmıştır. Kültürel değerlerin gelecek nesillere aktarılmasında devamlılık esastır (Halaç & Demir, 2017). Kültürel mirasın aktarılmasında ve toplumsal hafızanın oluşturulmasında öğretim programı ile birlikte ders kitapları da birbirini tamamlayıcı unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal bilgiler ders kitaplarında yer verilen mekânlar öğretim programlarına ve dönemin özelliklerine göre şekillenmiştir.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı 2018 ve 2024 öğretim programına göre hazırlanan 5. Sınıf ders kitaplarındaki mekânların toplumsal hafıza açısından incelenmesidir. Öğretim programlarının ders kitaplarına yansımaları olarak toplumsal hafızanın öğretim programlarındaki değişikliklerle ders kitaplarında toplumsal hafıza unsuru olan mekânların nasıl ele alındığı incelenmiştir.

3.2. Araştırmanın Modeli

Araştırmada nitel araştırma modeline göre doküman incelemesi yöntemi ile veriler elde edilmiştir. Bu yöntemde araştırılması amaçlanan olgular hakkındaki yazılı materyallerin analiz edilmesini kapsamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2021).

3.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verilerinin toplanmasında 2018 öğretim programına göre hazırlana 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı ve 2024 Maarif modeli öğretim programına göre hazırlanan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı içerik olarak incelenerek içerik analize tabi tutulmuştur. Ders kitaplarına internet üzerinden ulaşılmıştır. İncelenen ders kitaplarına ait künye bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Ders Kitabı Bilgileri

KİTABIN ADI	YAYINEVİ	YAZARI	YAYIN YILI
5.sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	MEB Yayınları	Ömer Faruk Evirgen Jülide Özkan Suna Öztürk	2021
5.sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	MEB Yayınları	Cemal Gökhan Ol Faruk Gökcalp Yılmaz Hilal Demirezer Mehtap Polat Murat Akpınar Ömer Evin Turan Sinan Çelebi Yasemin Yabansu	2024

4. Bulgular

Tablo 2. Mekânsal Toplumsal Hafıza Unsurları

5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Toplumsal Hafıza Mekanları	5.sınıf Sosyal Bilgiler 2021 ders kitabı (ss)	Frekans (f)	5.sınıf Sosyal Bilgiler 2024 ders kitabı 1-2 (ss)	Frekans
Tarihi Mekanlar	39, 46, 55, 184	4	1/101, 1/103, 1/106, 1/147, 2/106	5
Arkeolojik Sit Alanları	183	1	1/105, 1/114, 1/116, 1/134	3
Kültürel Sit Alanları			1/66, 1/116, 1/147	3
Dini Mekanlar	47, 49, 56	3		
Toplam		8		11

4.1.Tarihi Mekânlar

Tarihi mekânlar toplumsal hafızaların hayat bulduğu yerlerdir. Tarihi mekânlar arkeolojik ve tarihi özelliklere sahip yapı veya tarihi bir sokak ya da bir ulusun kaderine şekil vermiş olan savaşın veya olayın geçtiği yerdir (Edilebilir & Berk, 2017). Sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihi mekânlar, okul dışında da öğrencilere meraklarını güdüleyerek araştırma yapmaya teşvik edecektir (İlgaz & Örtten, 2015). 2024 maarif modeline göre hazırlanan öğretim programı ve ders kitaplarında tarihi mekânların günlük hayatın içerisinde gördüğümüz mekânların milli kültürümüz içerisindeki önemini fark etmemizi ve millet olma bilinci kazandırmada önemli bir rol oynadığını görmekteyiz.

Sosyal bilgiler ders kitaplarının tarihi mekânlar konusunda zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Tarihi mekânların kapsamının sadece Türkiye sınırları içerisinde bulunan eserlerle sınırlı tutulmayarak evrensel ölçüde ele alındığı görülmüştür. Mostar Köprüsü, 2018 yılı öğretim programına göre hazırlanan ve 2021 yılında yayımlanan Sosyal Bilgiler 5. sınıf ders kitabında olduğu gibi, 2024 yılı Maarif Modeli öğretim programına göre hazırlanan ders kitabında da yer almakta; Türklerin desteği ve yaşanan savaşlar bağlamında sembolleşerek toplumsal hafıza unsuru olarak sunulmaktadır.

7.30 - Mostar Köprüsü, Bosna Hersek
Mostar Köprüsü Bosna-Hersek'in Mostar şehriden geçen Neretva Nehri üzerinde bulunan bir köprüdür (Görsel 7.30). Orijinal köprü Mimar Sinan'ın öğrencisi Mimar Hayreddin tarafından 1566 yılında inşa edildi ve 1993'te Bosna Savaşı'nda yıkılincaya dek 427 yıl kullanıldı, 23 Temmuz 2004'te Türkiye'nin desteğiyle onarılarak hizmete açıldı.

Şekil 1. 2021 Sosyal Bilgiler 5. sınıf ders kitabında yer alan toplumsal hafıza unsuru tarihi mekân örneği

UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan somut ve somut olmayan kültürel miras öğelerini inceleyiniz ve soruları cevaplayınız.

Bosna Hersek Tarihi Mostar Şehri Eski Köprü Alanı, Mostar şehrinin sembolik gücü ve birçok kültürel değer bir arada yaşamasının sembolü olarak görülmektedir. Mostar Köprüsü, yaşanan felaketlerin ve bunlar karşısında insan dayanışmasının barışçıl ve güçlü birlikteliğinin izlerini taşımaktadır (Görsel 3.6).

Şekil 2. 2024 Sosyal Bilgiler 5. Sınıf ders kitabında yer alan toplumsal hafıza unsuru tarihi mekân örneği

4.2. Arkeolojik Sit Mekânlar

Sit alanları tarihi dönemleri içinde bulunduran sosyal kültürel, antropolojik, ekonomik ve coğrafi özelliklerin bütün olarak muhafaza edilmesi gereken yerlerdir (Büken Cantimur, 2011). Bu yüzden sit alanları özgü dokusu ve kültürel değerlerini kapsayacak bütüncül bir şekilde ele alınmalı ve korunma ihtiyaçları planlanmalıdır (İlcan, 2019). Arkeolojik sit

alanları yaşamış olan medeniyetler hakkında geniş bilgiler sahip olmamıza yardımcı olduğu için toplumsal hafızanın aktarıcısı rolüne sahiptirler.

2018 ve 2024 öğretim programına göre hazırlanan 5.sınıf ders kitaplarında Göbekli tepe örneği Şanlıurfa ili sınırları içinde bulunan Göbekli tepelyi medeniyetin başlangıcı olma özelliği ve tüm insanlığa ait bir miras olduğu belirtilerek toplumsal hafızanın aktarılmasında önemli bir unsur olduğu için iki ders kitabımızda da ortak olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 2024 basım 5. Sınıf ders kitabında ise eski kitaba göre daha kapsamlı ve farklı arkeolojik sit alanlarına da yer verildiği görülmektedir.

Şekil 3. 2021 Sosyal Bilgiler 5.sınıf ders kitabında yer verilen toplumsal hafıza unsuru arkeolojik sit mekânı örneği

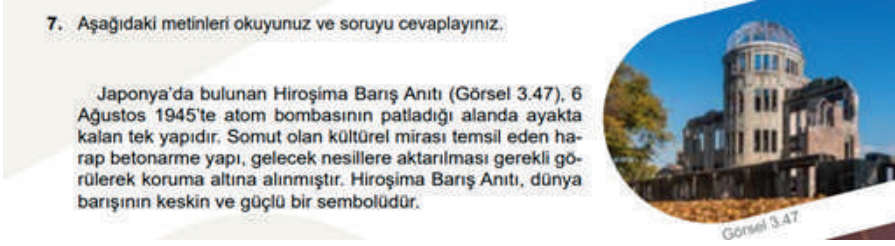

Şekil 4. 2024 Sosyal Bilgiler 5.sınıf ders kitabında yer verilen toplumsal hafıza unsuru arkeolojik sit mekânı örneği

4.3. Kültürel Sit Mekânları

Sit kavramının sözlük tanımı doğal ya da insan eliyle inşa edilmiş taşınmaz kültür varlıklarını içerdiğinde bulunduran, kendi içinde bölünemez ve ayrılmaz bütünlüğe sahip olan ve tüm özellikleri ile muhafaza edilmesi gereken çevre parçasıdır (Hasol, 2002). Kültürel sit alanları daha ziyade toplumumuzda anıtlamış veya sembolik yapı kazanmış yapılardır şeklinde bir tanım yapabiliriz.

Kültürel sit örneğine 2018 öğretim programına göre hazırlana 5.sınıf ders kitabında yer verilmezken 2024 maarif modeline göre hazırlanan 5. sınıf ders kitabın da ise toplumsal hafızanın taşıyıcıları olarak hem Türkiye'nin hem de farklı ülkelerden örneklere yer verilmiştir.

Şekil 5. 2024 Sosyal Bilgiler 5.sınıf ders kitabında yer verilen toplumsal hafıza unsuru kültürel sit mekânı örneği

4.4. Dini Mekânlar

Dini mekanlar tarihin her döneminde inançlarla ilgili bir mekân grubu olarak kendine yer bulmuştur ve dini bir hafıza zinciri olarak ele alınır (Hervieu-Léger, 2000). Mabetler geleneksel İslam toplumlarında şehir mimarisinin merkez birimini oluşturmaktadır (Sevinç, 2013). Özellikle farklı dinlerin mekanlarına bir arada bulunduğu bir coğrafyada toplumsal hafızanın oluşması ve aktarılmasında dini mekanların hem azınlık grupların hafızalarını hem de İslam dininin hafızasını gelecek nesillere aktarma görevini üstlenmiştir.

Dini mekânlar örneği 5. Sınıf ders kitaplarında 2018 öğretim programına göre hazırlanan ders kitabında daha ziyade İslam dininin toplumsal hafızasını besleyen cami örnekleri aracılığıyla aktarıldığı görülmektedir. 2024 programına göre hazırlanan ders kitabında ise dini mekânlar kapsamında toplumsal hafızayı aktarıcı bir faktör görülmemiştir.

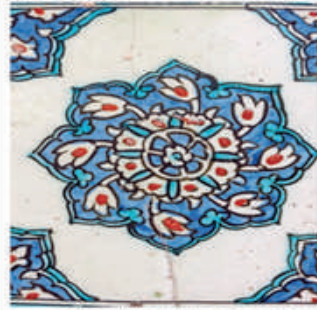

2.25 İstanbul Süleymaniye Camisi

Çevremizdeki doğal güzellikleri ve tarihi eserleri tanıtmaya başlamadan önce bakalım ülkemizin farklı yerlerinde yaşayan arkadaşlarımız kendi çevrelerini nasıl tanıtmışlar? Onların tanıtımlarını okuyarak kendi tanıtımımız için ipuçları elde edelim.

Sizlere geçen yıl taşındığımız İstanbul'u tanıttacağım. İstanbul; cami, saray, türbe, hamam, konak gibi çok sayıda tarihi esere ev sahipliği yapmaktadır. Bu eserlerden beni en çok etkileyen Mimar Sinan'ın yaptığı Süleymaniye Camisi'dir (Görsel 2.25). Estetik açıdan son derece zarif dört minaresi ile çok uzaklardan dahi görülebilmektedir. Avlusu, şadırvanı ve yüksek kubbesi ile son derece etkileyicidir. İstanbul'da çok sayıda müze bulunmaktadır. Bunların en önemlisi Topkapı Sarayı'dır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde antika saat, mutfak eşyası, tablo gibi hayranlık uyandıracak pek çok tarihi eser bulunmaktadır (Görsel 2.26). Şehrimiz doğal varlıklar bakımından da zengindir. Şehri ikiye ayıran Boğaz, çevresindeki tarihi yapılarla eşsiz bir manzara sunmaktadır. Ziyaretçilerin sıklıkla uğradığı bir yerdir. Vapurlarla ulaşabileceğiniz Adalar'da tarihi eserleri görmek, yüzmek ve piknik yapmak mümkündür. Tüm bu özellikleriyle İstanbul ülkemizin en çok ziyaret edilen şehri durumundadır.

2.26 Çini Pano, İstanbul Topkapı Sarayı

Şekil 6. Sosyal Bilgiler 5. Sınıf ders kitabında yer verilen toplumsal hafıza unsuru dini mekân örneği

Sonuç

Toplumlar varlıklarını ortak bir hafızaya dayandırarak sürdürmüşlerdir ve bu sayede kimliklerini koruyarak gelecek nesillere aktarmalarını sağlamaktadır. Bu ortak hafıza bireylerin hafızalarından etkilenecek ve birleştirilerek oluşur. Hafızada yer alan anılarla kültürel aktarım, kültürel kazanım ve de ortak bir geçmişin aktarılması olarak kendisini göstermektedir (Boyer, 2009). Hafıza aktarımı ailemiz ve çevremizde duyduğumuz ya da bize anlatılanlar aracılığıyla gerçekleştiği gibi okullara aracılığıyla da formal şekilde aktarımı sağlamaktadır.

Geçmişte yaşanan deneyimleri, toplumsal düşünceler sistemine dönüştüren hatırlama olgusunun gerçekleşmesi için bir mekânın varlığı zorunludur (Bulut, 2023). Geniş bir etnik ve kültürel çeşitliğin yer aldığı bir coğrafyada bulunmuş olmanın bir sonucu olarak geçmişte yaşanmış olan birçok tarihi olaya şahit olmuş mekanlarımız bulunmaktadır ve bu mekanlar

asında bizim kim olduğumuzu hatırlamamızı ve bunun sonucunda da ona göre bir gelecek belirlememiz bilincini aşılacaktır.

Sosyal bilgiler dersi yapısı gereği tarih coğrafya ve benzeri sosyal bilim disiplinlerini içeriğinde bulunduran bir ders özelliğine sahiptir. Öğretim programları da bu doğrultuda amaçlar ve hedefler belirledikleri görülmektedir. 2018 öğretim programında toplumsal hafızanın aktarılmasının önemiyle ilgili amaç görülürken 2024 maarif modeline göre hazırlanan programda da aynı şekilde örtük olarak toplumsal hafızanın öneminden bahseden amaçlarla karşılaşılmıştır.

Ülkemiz asırlardır zengin ve tarihi bir kültürel bir geçmişe ev sahipliği konumundadır. (Kılıçoğlu & Mert, 2021). 5.sınıf sosyal bilgiler dersi ders kitaplarında ise tarihi mekânların öğretim programlarına göre azaldığı veya arttığı görülmektedir. Örnek olarak iki ders kitabının içeriğinde en çok yer verilen hafıza mekânı unsurları tarihi mekânlar olurken 2021 ders kitabında ise kültürel sit örneklerine yer verilmemiştir. Bununla birlikte 2024 ders kitabında ise dini mekânlar örneklerine yer verilmediği tespit edilmiştir. 2024 5.sınıf ders kitabında yer verilen toplumsal hafıza mekânlarının 2021 yılında hazırlanan ders kitabındaki hafıza mekânlarına göre artış yaşandığı görülmektedir.

Yani toplumsal hafızanın aktarılmasında sosyal bilgiler ders kitapları etkin bir rol oynamaktadır özellikle yeni maarif modeline göre hazırlanan ders kitaplarında toplumsal hafızanın önemi daha da gün yüzüne çıkarmaktadır. Kısacası geçmişini bilmeyenler gelecekte kaybolurlar.

Kaynakça

- Allen, D. (2009). Memory and Place: Two Case Studies. *Places Journal*, 56-61.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: eski yüksek kültürde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aytaç, Ö. (2013). Kent Mekanları ve Kimlik/Farklılık Sorunu. *İdeal Kent Dergisi*, 138-169.
- Bilgin, N. (2007). *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina Kitaplar.
- Boyer, P. (2009). What are Memories For? Functions Of Recall in Cognition and Culture. *Memory in Mind and Culture*, 3-28.
- Bulut, A. (2023). Toplumsal hafızanın ağalık kurumu üzerinden inşası: Yaşar Kemal'in Akçasazın Ağaları ikilemesi üzerine bir inceleme. H.Y. (ed.) içinde, Yaşar Kemal (s. 172-191). İstanbul: İhlamur/İdeal Kültür Yay.
- Büken Cantimur, B. (2011). Tarihi Kentlerin Canlandırılmasına Yönelik Sürdürülebilir Yönetim Stratejileri: Balıkesir- Ayvalık Örneği. İstanbul : [Yayınlanmamış Doktora Tezi] Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü .
- Çıvgın, A. G. (2022). Turgut Cansever: Mekanda Denge ve Adalet . H. Aldemir , & M. Ayyıldız içinde, *Sosyal Bilimle Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları* (s. 22-36). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi.
- Dural Tasouji, C. (2013). Bir Hafıza Makanı Olarak Müze: Ankara Etnografya Müzesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 129 - 143.
- Edilebilir, D., & Berk, N. A. (2017). Müze ve Tarihi Mekanlarda Uygulanan Anlatıcı Terminolojisi Tarih Eğitimine Nasıl Dahil Edilebilir? *Milli Eğitim Dergisi*, 269-287.
- Eryılmaz, S. (2022). Sanal Bir Cemaat Olarak Dijital Oyun Klanlarının Anlık Mesajlaşma Uygulamaları Kullanımı Üzerine Bir İncelemesi: Whatsapp Uygulaması Örneği. H. Aldemir, & M. Ayyıldız içinde, *Sosyal Bilimle Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları* (s. 297-321). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi.
- Halaç, H., & Demir, İ. (2017). Toplumsal hafızamız kültürel mirasımız. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.*, 1441-1445.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hasol, D. (2002). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity Press.

- İlcan, Ş. (2019). Kentsel Arkeolojik Sit Alanlarında Koruma- Canlandırma Önerileri: Hisar (Attouda) Örneği. Denizli: [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü .
- İlgaz, S., & Örtten, H. (2015). Sosyal Bilgiler Eğitiminde Tarihi ve Sanatsal Mekânlara Dayalı Öğrenme Ortamları. R. Sever, & E. Koçoğlu içinde, *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Mekânsal Öğrenme Ortamları* (s. 285-308). Pegem Akademi.
- Kılıçoğlu, G., & Mert , H. (2021). Tarih Öğretimine bir Alternatif: Hafıza Mekanları. R. Turan , & O. Akhan içinde, *Kuramdan Uygulamaya Ortaokullar için Tarih Öğretimi* (s. 159-184). Ankara : Nobel Kitap .
- Karaarslan, F. (2014). Modern DünyadaToplumsal Hafıza ve Dönüşümü [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Konya: SElçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Meb. (2018). Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar): <https://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812103847686-SOSYAL%20B%C4%B0LG%C4%B0LER%20%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMI%20.pdf> adresinden alındı
- MEB. (2024). Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (4, 5, 6 ve 7. Sınıflar): <https://tymm.meb.gov.tr/upload/program/2024programsos4567Onayli.pdf> adresinden alındı
- Saime, T. (2014). Avm'li Hatırlama ve Unutma... . *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 16-33.
- Sevinç, B. (2013). Ontolojik Mekkân Siyaseti ve Mabet. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51-69.
- Temizkan, Ö., & Çakır, A. (2024). Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının Toplumsal Hafıza Bağlamında İncelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 250-271.
- Temizkan, Ö. (2024). Hafıza mekânları bağlamında Sivas kent kimliği, A.M. (ed.) içinde, *Akademiden kente bakış: Sivas* (s. 49-76). Ankara: Son çağ Akademi.
- Vatandaş , S. (2021). Bireysel ve toplumsal gerçeklikten, sosyal medyanın sanallığına bireysel ve kolektif kimliklerin anlamsal ve işlevsel değişimi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.*, 533-563.
- Yıldırım, A., & Şimşek , H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* . Ankara: Seçkin Yayınları.